

Sturen op netwerkkennmerken in natuur- en landschapsbeleid

Het kabinet- Rutte I heeft het natuur- en landschapsbeleid ingrijpend gewijzigd en daarmee ook de netwerken rond dit beleid. Ze zijn niet verdwenen, maar hebben zich aangepast. In dit artikel proberen we te achterhalen hoe dit kabinet – door netwerk framing, ontwerp en management en door terug te treden – de netwerken heeft kunnen veranderen.

Het regeerakkoord *Vrijheid en Verantwoordelijkheid* van Rutte I was in 2010 het formele startpunt van grote veranderingen in het natuur- en in het landschapsbeleid. In een aantal maanden werden grote veranderingen doorgevoerd in beide beleidsvelden met, naast inhoudelijke verschuivingen, ook bezuinigingen, decentralisatie en deregulering. Hoewel er de jaren hiervoor al sprake was van toenemende weerstand tegen regelgeving rondom natuur en landschap die de economische ontwikkeling in de weg zou staan, kwamen deze wijzigingen, in het bijzonder in het natuurbeleid, als een verrassing voor veel betrokkenen. Er zijn intussen diverse analyses verschenen van deze periode in het natuur- en landschapsbeleid, vanuit verschillende perspectieven. Buijs et al. (2013) hebben bijvoorbeeld de veranderingen in de politieke en maatschappelijke discourses in het natuurbeleid onderzocht. Nieuwenhuizen et al. (2013) beschreven de veranderingen in het landschapsbeleid. Deze beleidsveranderingen hebben niet alleen de relatie tussen rijk en provincies veranderd, maar ook de bredere netwerken die zich rond beide beleidsvelden in de loop van jaren hebben gevormd. Terreinbeherende organisaties, provincies, waterschappen, het ministerie van EL&I, natuur- en milieuorganisaties, landbouworganisaties, vrijwilligersorganisaties (Landschapsbeheer, SOVON), kennisinstituten, adviesbureaus enzovoorts werken hierin samen in verschillende constellaties rondom specifieke opgaven. Zo zijn er beleidsvormende netwerken op verschillende niveaus en uitvoerende netwerken rondom gebiedsprocessen. Natuur en landschap hebben grotendeels hun eigen netwerken, maar soms overlappen deze ook.

Netwerken zijn van belang omdat ze een grote rol spelen in de vorming, sturing en uitvoering van beleid. Ze worden gevormd door individuen uit overheden, bedrijven en maatschappelijke actoren (Klijn et al., 2010) die afhankelijk van elkaar zijn, beschikbare middelen delen en in samenwerking ieders opgaven of ambities proberen te realiseren. Netwerken kunnen een formeel en een informeel karakter hebben en zich op één of meerdere schaalniveaus richten. Het opkomen van netwerksturing wordt vaak gezien als onderdeel van de omslag van *government* naar *governance* (Pierre & Peters, 2000; Jessop, 2004; Stoker, 1998; Kooiman, 2003): de omslag van een hiërarchische sturende overheid die eigen doelstellingen centraal stelt en werkt via formele bevoegdheden naar een sturing op basis van gelijkwaardige samenwerking door partijen. Deze beweging is echter niet eenduidig en hiërarchische sturing vindt nog volop plaats binnen en rondom dergelijke netwerken (Breeman et al., 2009). Vanuit de meer hiërarchische beleidsopvatting staan netwerken voor onduidelijkheid, traagheid en hoge transactiekosten. Netwerken lijken niet goed te passen bij bestuurlijke vernieuwing, waar het kabinet-Rutte I op focuste.

Kan de (rijks)overheid door beleidswijzigingen de kenmerken van netwerken veranderen in een situatie waarin ze voor beleidsvorming en -uitvoering afhankelijk is van diezelfde netwerken? En zo ja, hoe dan? In dit artikel onderzoeken we op welke manier de rijksoverheid geïntervenieerd heeft in de bestaande netwerken rondom het natuur- en landschapsbeleid in 2010 en daarna. Netwerkkennmerken kunnen op verschillende manieren

ALWIN GERRITSEN,
DANA KAMPHORST,
IRENE BOUWMA,
INGRID CONINX & WIM
NIEUWENHUIZEN

Drs. A.L. Gerritsen Alterra
Wageningen UR, Postbus 47,
6700 AA, Wageningen alwin.
gerritsen@wur.nl
Dr. D.A. Kamphorst Alterra
Wageningen UR
Ir. I.M. Bouwma Alterra
Wageningen UR
Ir. I. Coninx Alterra
Wageningen UR
Ing. W. Nieuwenhuizen
Alterra Wageningen UR

worden beïnvloed (Sørensen & Torfing, 2009). De eerste is het bepalen en beïnvloeden van discursieve verhaallijnen of door nieuwe verhaallijnen te introduceren (*netwerk framing*). Actoren kunnen ook het ontwerp van het netwerk veranderen, bijvoorbeeld door de kaders waarbinnen actoren functioneren te veranderen, zoals regelgeving of instrumenten (*netwerkontwerp*). Ook het management van netwerken kan worden beïnvloed, door bijvoorbeeld materiële en immateriële middelen te leveren of weg te nemen (*netwerkmanagement*). Actoren kunnen ook door directe participatie (of juist terugtrekken) netwerken veranderen (*netwerkparticipatie*).

Onderzoeksaanpak

Dit artikel bouwt voort op de resultaten van een onderzoek naar het veranderende natuur- en landschapsbeleid dat is uitgevoerd ten behoeve van de Balans van de Leefomgeving 2012 (Planbureau voor de Leefomgeving, 2012). In de periode januari 2011-juni 2012 zijn in totaal 32 interviews afgenomen bij het rijk (ministeries van EL&I en I&M), alle provincies, en natuur- en landschapsorganisaties. Bovendien is een documentenanalyse uitgevoerd van beleidsnotities en vergaderstukken van deze partijen. Er is onderzocht welke veranderingen optraden in het natuur- en landschapsbeleid van het rijk, hoe deze werden benoemd en geduid in documenten, interviews en in de media, hoe actoren in de verschillende netwerken hierop reageerden en tot welke handelingen dit leidde. In 2014 is een beperkte update uitgevoerd om recente ontwikkelingen mee te nemen.

Sturing op de natuurnetwerken

Het kabinet-Rutte I veranderde het lange tijd breed gedragen verhaal achter het natuurbeleid door nieuwe verhaallijnen te introduceren. Ambities voor natuur zouden volgens het kabinet in de eerste plaats haalbaar en

betaalbaar moeten zijn. Het streven naar het op grote schaal uitbreiden van natuur in Nederland paste niet in een tijd van overheidsbezuinigingen. Naast deze vorm van *netwerk framing*, intervenueerde het rijk ook in het netwerkontwerp van het natuurbeleid. De Ecologische Hoofdstructuur werd verkleind en de geplande robuuste verbindingzones geschrapt. Zeker in een tijd van economische crisis was het volgens het kabinet daarnaast van groot belang om belemmerende effecten van natuurbeleid op de handelingsruimte van ondernemers weg te nemen. Europese verplichtingen in het natuurbeleid werden omschreven als een ongewenste inmenging in binnenlandse aangelegenheden. Met dit verhaal sloot het rijk aan bij partijen die de wenselijkheid van het Europese Natura 2000-beleid ter discussie stelden. Nederland zou zich richten op "wat moet van Europa". Aanvullende ambities – ook wel nationale koppen genoemd – werden losgelaten. Tegelijkertijd zou bij de Europese Commissie versoepeling van doelstellingen en begrenzingen bepleit worden.

Het rijk nam ook besluiten over de samenstelling van het netwerk op landelijke schaal, de positie van gevestigde actoren daarin en de beschikbare middelen, vooral door verdere decentralisatie en een bestedingenstop in het natuurbeleid. De verantwoordelijkheid voor het natuurbeleid werd bij de provincies gelegd. Natuur was volgens het kabinet te veel een aangelegenheid van experts geworden en moest weer meer van de samenleving worden. Agrariërs en het bedrijfsleven werden gesteund en geacht een sterkere rol te spelen, vooral in het beheer van (bestaande) natuur. Organisaties die een grote rol hadden in de realisatie van het natuurbeleid, zagen hun rol, middelen en handelingsvrijheid inkrimpen. Dit gold voor terreinbeherende organisaties, maar ook voor onderzoeksinstellingen en belangenorganisaties. De aansturing van Staatsbosbeheer en Dienst Landelijk Gebied

werd geleidelijk aan de provincies overgedragen. Beide organisaties krompen daardoor sterk in en de Dienst Landelijk Gebied hield uiteindelijk op te bestaan als aparte organisatie. De regionale directies van het toenmalige ministerie van LNV werden ontbonden en in Den Haag gestationeerd.

Veranderingen in de natuurnetwerken

Hoewel het kabinet-Rutte II weer iets van het oude natuurverhaal heeft hersteld – zoals de ambitie van een robuuste EHS en het toekennen van extra budget daarvoor in het Natuurpact (september 2013) – hebben de besluiten van Rutte I veranderingen in gang gezet die nog steeds doorwerken.

De positie van de landelijke overheid in regionale (uitvoerende) netwerken is veranderd. Nog meer dan in de oude situatie, trekt de rijksoverheid zich uit deze netwerken terug. Het kabinet-Rutte I heeft geprobeerd om de verantwoordelijkheid voor de realisatie van de Europese natuurrichtlijnen bij de provincies te leggen. Daarmee zou het natuurbeleid vrijwel geheel overgedragen zijn aan de provincies. Volgens het akkoord ‘decentralisatie natuur’ blijft het rijk hier echter verantwoordelijk voor, maar rijksambtenaren staan wel meer op afstand dan voorheen.

De provincies hebben meer zeggenschap dan voorheen en sommige zijn onder invloed van Rutte I nieuwe wegen in geslagen. De gevolgen verschillen volgens de respondenten per provincie. In sommige provincies hebben agrariërs en natuurorganisaties in de aanloop naar de besluitvorming over nieuwe provinciale beleidsvisies de krachten gebundeld en trekken ze gezamenlijk op richting provincies. Hiermee zijn de verhoudingen in de beleidsvormende netwerken in deze provincies anders komen te liggen. In sommige provincies zijn de regionale netwerken versterkt en opereren de partijen meer

als coalitie, in andere provincies is er minder veranderd. De positie van terreinbeherende organisaties is, mede door de besluiten over gelijkberechtiging, formeel minder vanzelfsprekend geworden. Provincies staan open voor agrariërs en andere nieuwe partijen die zich (professioneel) met natuurrealisatie of beheer bezig willen houden. Net als provincies, moeten organisaties als Staatsbosbeheer, Landschapsbeheer en Natuurmonumenten bezuinigen. De samenwerking tussen deze drie grootste natuurorganisaties van Nederland is daardoor versterkt. Ze gaan elkaars terreinen beheren en voorzieningen delen. Zij zoeken ook naar nieuwe manieren van financiering en commercialisering en naar een sterkere band met hun achterban door een meer maatschappelijk verhaal.

Het verhaal dat natuurbeheer meer van de burger moet worden en minder van de overheid, heeft zich vooral buiten de internationale verplichtingen om doorgezet. De *framing* van een meer maatschappelijk gedragen natuurbeleid is opgenomen in het Natuurpact en in de nieuwe Rijksnatuurvisie en heeft ook geleid tot een verschuiving in de participatie van actoren. Er ontstond, vooral bij provincies, een zoektocht naar nieuwe samenwerkingsverbanden en naar nieuwe instrumenten om private partijen te betrekken. De overheidsinspanningen zijn juist sterker dan voorheen op de internationale verplichtingen gericht. Daarbuiten ontstaat ruimte voor andere actoren en andere soorten natuur, maar met minder overheidsfinanciering.

Samenvattend: in de landelijke en regionale netwerken is het verhaal over natuur, ondanks de hernieuwde ambities van het kabinet Rutte II, commerciëler en maatschappelijker geworden. Deze netwerken zijn open gegaan voor nieuwe partijen, vooral partijen die de realisatie van natuur mede kunnen financieren. Anderzijds zijn provincies hun activiteiten sterker gaan focussen op de

internationale verplichtingen en is de kernopgave in het natuurbeleid niet veranderd.

Sturing op de landschapsnetwerken

Ook in het landschapsbeleid werd vanuit het kabinet een nieuw verhaal gecommuniceerd. Het landschap zou al voldoende beschermd zijn en landschapsbeleid werd gelijk gesteld aan regelgeving die economische groei in de weg staat en beter bij de provincies zou kunnen komen te liggen. Dit frame kreeg concreet gestalte doordat het rijk de status van Nationaal Landschap en van Rijksbufferzone afschafte en deze beleidscategorieën grotendeels niet meer als nationaal belang formuleerde (Ministerie I&M, 2012). De investeringen in onderzoek naar landschap bij zowel het ministerie van EZ als I&M vielen weg. Wel bleef het rijk zich verantwoordelijk voelen voor het cultureel en natuurlijk UNESCO-werelderfgoed dat zich richt op kenmerkende stads- en dorpsgezichten, rijksmonumenten en cultuurhistorische waarden in of op de zeebodem. Bovendien werd de nieuwe categorie Wederopbouwgebieden geïntroduceerd en handhaafde het kabinet de Rijksadviseur voor het Landschap.

In het kader van de bredere decentralisatie-operatie verdween het landschapsbeleid als rijkstaak en het was aan de provincies of ze dit wel of niet wilden oppakken. Hierbij werd ook de nog niet formeel door de Staten Generaal aangenomen, maar deels al wel in werking getreden, AMvB Ruimte ingetrokken. Deze deregulering was voor de bestaande netwerken waarschijnlijk een grotere verandering dan de decentralisatie, aangezien de participerende rol van het rijk al zeer gering was en het Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG) al eerder grotendeel ontmanteld was. Aanvullend vervielen de budgetten voor 'Groen in de stad' en 'Recreatie om de Stad' (GIDS en RODS).

Tegelijkertijd centraliseerde het rijk de implementatie van het nieuwe Gemeenschappelijk Landbouw Beleid, inclusief het agrarisch natuur- en landschapsbeheer, waarmee de zeggenschap van de provincies over dit deel van het landschapsbeleid verminderde. Doordat het rijk de beschikbare financiële middelen sterk concentreerde op beheer gericht op natuurdoelen, is de financiering van landschapsbeheer in feite ook afgeschaft.

Veranderingen in de landschapsnetwerken

Omdat de rol van het rijk in het landschapsbeleid al gering was, schatten de respondenten de kortetermijngevolgen van een volledige terugtrekking als beperkt in. Volgens hen had de beschermende regelgeving op rijksniveau weinig toegevoegde waarde, omdat provincies zelf ook al dergelijke regelgeving hanteerden. De provincies stoppen niet met landschapsbeleid en dat beleid krijgt ook niet onmiddellijk een andere richting.

Respondenten werkzaam bij provincies ervaren de centralisering van het agrarisch natuur- en landschapsbeheer en het wegvallen van de beperkte rijksmiddelen wel als een gemis, vooral omdat dit de handelingsruimte in hun netwerk beperkt. Bezuinigingen op het ILG hebben een aantal provincies doen besluiten om te bezuinigen op de provinciale landschapsbeheerorganisaties die de inzet van vrijwilligers mobiliseren en coördineren in het uitvoeren van beheertaken. In een aantal gevallen kwam hun positie sterk onder druk te staan.

De veranderingen hebben bij provincies niet tot grote weerstanden geleid. Provincies zien het landschap als hun taak en integreren landschapsbeleid met ruimtelijk beleid. Zij maken zelf de afweging in hoeverre landschappen planologisch beschermd moeten worden. Veel provincies zetten onder de noemer van uitnodigingsplanologie in op meekoppeling van landschapskwaliteit met ruimtelijke ontwikkeling (Nieuwenhuizen, et

al., 2013), waarbij landschapskwaliteit meelift op investeringen van bedrijven en overheden bij de aanleg van woonwijken, infrastructuur, waterbeheer, et cetera. Door de onderzoeks- en advieswereld en de participanten in Nationale Landschappen is in reactie op de nieuwe situatie een landelijk netwerk rondom de Nationale Landschappen ontwikkeld (het Servicenet Nationale Landschappen), waar ook de Nationale Parken deel van uit maken. Hierin worden activiteiten ondernomen die de Nationale Landschappen en Nationale Parken afzonderlijk niet goed kunnen organiseren.

Het stelsel van landschapsnetwerken met deelnemers van provincies, gemeenten, landschapsbeheerorganisaties, agrarisch natuur- en landschapsbeheersorganisaties, ontwerp bureaus en kennisinstellingen bleef dus grotendeel intact, maar is door een afname van de ter beschikking staande hulpmiddelen ogenschijnlijk wel verzwakt. Het rijk heeft zichzelf ook minder handelingsruimte gegeven, maar heeft via infrastructuur, water, cultureel erfgoed en ander beleid nog steeds invloed op de staat van het landschap. Alle provincies handhaafden de Nationale Landschappen, maar in slechts de helft van de gevallen zit hier nog veel energie achter (Van der Kouwen, 2013). In de oude situatie werd echter ook niet in alle provincies evenveel invulling aan het beleid rond Nationale Landschappen gegeven, dus de veranderingen voltrekken zich eerder geleidelijk dan plotseling. Wel ontstaat druk op de Rijksbufferzones. Voor het gebied Spaarnwoude in Noord-Holland werden bijvoorbeeld binnen een jaar na afschaffing van deze beschermende beleidscategorie bouwplannen ontwikkeld die voorheen niet toegestaan waren. Het UNESCO-beleid is overeind gebleven, maar hier zijn nauwelijks bindende verplichtingen en financiële middelen aan verbonden.

Samenvattend: in eerste instantie veranderde er weinig,

maar de bescherming van bestaande landschappen vermindert en de middelen voor beheer en voor het coördineren van activiteiten door vrijwilligers staan onder druk. Mede hierdoor zijn provincies gaan inzetten op het meekoppelen van landschap met ruimtelijke ontwikkeling (uitnodigingsplanologie) en wordt het stelsel van Nationale Landschappen opnieuw vormgegeven om beter in te kunnen spelen op de veranderde omstandigheden.

Conclusies en discussie

We hebben geanalyseerd op welke manier de rijksoverheid ingegrepen heeft in de netwerken rondom het natuur- en het landschapsbeleid in 2010 en daarna, en tot welke veranderingen dit in deze netwerken heeft geleid. Geconcludeerd kan worden dat het kabinet- Rutte I in relatief korte tijd ingrijpende veranderingen wist aan te brengen, ondanks sterke afhankelijkheid van andere partijen voor de realisatie van de eigen doelstellingen. Het is de vraag of dit expliciet het doel was, maar achteraf geanalyseerd is hier een duidelijke strategie in te herkennen. Via maatregelen op het vlak van netwerk framing (het beïnvloeden en introduceren van nieuwe discursieve verhaallijnen), netwerk ontwerp (het veranderen van de kaders waarbinnen actoren functioneren, zowel regelgeving als instrumenten) en netwerkmanagement (vooral door het wegnemen van materiële en immateriële middelen) was het rijk in staat de handelingsruimte van andere netwerkpartijen in te perken en eigen voorkeuren op te leggen, zonder dat deze netwerken ten onder gingen. De participerende rol van het rijk in netwerken op gebiedsniveau werd grotendeels afgebouwd doordat het rijk het natuurbeleid decentraliseerde, het landschapsbeleid dereguleerde en de eigen bijdrage grotendeels beëindigde. Het verminderen van de netwerkparticipatie was dus ook een belangrijk onderdeel van

het maatregelenpakket van het rijk. Het is het kabinet daarmee grotendeels gelukt om het dominante frame te wijzigen (zie ook Buijs et al., 2013), haar eigen positie in de netwerken ingrijpend te veranderen en de nadruk op de uitbreiding en bescherming van natuur en landschap in de netwerken te verminderen. Het (deels) eenzijdig opleggen van veranderingen leidde in het bijzonder in het natuurbeleid tot grote weerstanden, maar decentrale overheden sloten uiteindelijk aan bij de nieuwe lijn. In veel gevallen waren de provincies in principe ook een voorstander van de decentralisatie. Sommige terreinbeheerders en landschapsbeheerorganisaties waren en bleven kritisch, maar hebben zich aangepast aan de nieuwe omstandigheden. Bij het landschapsbeleid valt ook waar te nemen dat ingrepen die op het eerste oog ingrijpend lijken ook kunnen aansluiten bij de ideeën en ambities van betrokken actoren in de netwerken, zoals provincies en landbouworganisaties. Regionale netwerken rondom het natuur- en landschapsbeleid bleken grotendeels in staat om zich aan te passen aan de nieuwe situatie en kennen dus een zekere veerkracht. In het natuurbeleid blijft er veel nadruk op het realiseren van de Europese doelstellingen voor Natura 2000. Met het Natuurpact kregen provincies hier ook weer meer financiële middelen voor. Tegelijkertijd is de koers in het natuurbeleid wel degelijk verlegd en is er meer ruimte ontstaan voor andere typen natuur en voor meer ruimte voor de voorkeuren van burgers en bedrijven. Vooral de verhaallijn dat natuur minder een aangelegenheid van de overheid zou moeten zijn, en dat markt en samenleving actiever betrokken zouden moeten worden, heeft zich doorgezet. Wel lijkt dit tot nu toe vooral gedreven door de zoektocht naar nieuwe financiering. In die zin hebben de bezuinigingen van Rutte I in het natuurbeleid tot blijvende veranderingen geleid. Met het volgende kabinet, Rutte II, kwam er wel meer

geld voor natuurbeheer, maar veel veranderingen zijn niet terug gedraaid. De zoektocht naar nieuwe private partijen, zoals bedrijven maar ook nieuwe beheerders, is nog steeds sterk zichtbaar zowel bij het rijk als bij de provincies.

De door het rijk ingezette interventies om het bestaande beleid en de bijbehorende netwerken te veranderen kenden ook hun beperkingen. Zo werd het rijk beperkt in zijn bewegingsruimte door de aanwezigheid van internationaal natuur- en landschapsbeleid met een juridisch karakter. Het kabinet wilde de provincies verantwoordelijk maken voor de resultaten van dit beleid. Echter, de Europese Commissie bleef de Nederlandse regering aanspreken op het behalen van de nationale verplichtingen. Paradoxaal genoeg heeft dit geleid tot een nadruk op de internationale verplichtingen, waar het rijk zich in eerste instantie juist tegen afzette. Enigszins vergelijkbaar is de situatie in het landschapsbeleid, waar het rijk zijn betrokkenheid bij het UNESCO-werelderfgoed niet heeft kunnen verminderen. Aangezien hier nauwelijks juridische verplichtingen aan verbonden zijn, zijn de gevolgen aanzienlijk beperkter.

Uit de resultaten van ons onderzoek blijkt dat er via het veranderen van netwerkenmerken sprake is van een aanzienlijke mate van maakbaarheid van het beleid, ondanks de afhankelijkheden die er in de heersende netwerksituatie bestonden. Het is echter geen onbegrensdde maakbaarheid. Er is in het natuurbeleid nog steeds een nadruk op internationale natuurdoelstellingen. Die is misschien zelfs nog wel groter dan voorheen. Hierbuiten is de situatie wel degelijk veranderd. Voor het natuurbeleid leidt dit tot een wat dubbelzinnige situatie waarbij er enerzijds weinig lijkt te zijn veranderd, maar anderzijds ruimte is ontstaan voor meer maatschappelijk en zakelijk verankerde typen natuur. In het landschapsbeleid is de verandering nog sterker, maar is

het effect hiervan op het landschap meer gradueel, aangezien het landschapsbeleid al sterk gedecentraliseerd en gedereguleerd was.

Literatuur

Buijs, A.E., T.J.M. Mattijssen & D.A. Kamphorst, 2013. Framing, de strijd om het nieuwe natuurbeleidsverhaal. *Landschap* 30/1: 33-41.

Breeman, G.E., H.J.M. Goverde & C.J.A.M. Termeer, 2009. Governance in de groen-blauwe ruimte: handelingsperspectieven voor landbouw, landschap en water. Assen: Koninklijke Van Gorcum.

Jessop, B., 2004. Multilevel governance and multilevel metagovernance. Changes in the EU as integral moments in the transformation and reorientation of contemporary statehood. In: I. Bache & M. Flinders (eds.) *Themes and Issues in Multi-Level Governance*. Oxford: Oxford University Press: 49-74.

Klijn, E.H., B. Steijn & J. Edelenbos, 2010. The impact of network management strategies on the outcomes in governance networks. *Public Administration*, 88(4), 1063-1082.

Kooiman, J., 2003. *Governing as Governance*. Sage publications.

Kouwen, M. van, 2013. De 20 Nationale Landschappen in kaart gebracht. Rapportage in het kader van de opleiding Landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Onderzoeksstage bij Alterra Wageningen UR.

Ministerie I&M, 2012. *Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte*. Den Haag.

Nieuwenhuizen W., A.L. Gerritsen & I. Coninx, 2013. Nieuwe tijden voor het landschapsbeleid? *Landschap* 30/1: 21-26.

Pierre, J. & G.B. Peters, 2000. *Governance, politics and the state*. Basingstoke; Macmillan.

Planbureau voor de Leefomgeving, 2012. *Balans van de Leefomgeving*. Bilthoven, PBL.

Sørensen, E. & J. Torfing, 2009. Making governance networks effective and democratic through metagovernance. *Public Administration*, 87(2): 234-258.

Stoker, G., 1998. Governance as theory: five propositions. *International social science journal*, 50(155): 17-28.